

О. І. Борзенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Вплив народної казки на українську байку першої половини ХІХ ст.

Борзенко О. І. Вплив народної казки на українську байку першої половини ХІХ ст. У статті відзначається, що вплив народної казки на байку виявився у ціннісних пріоритетах, в оповідній організації, на рівні сюжетів і мотивів, у специфіці алегоричних образів. Творчо переосмислюючи фольклорний матеріал, байкарі підпорядковували його певному комплексу організаційних принципів, створюючи на основі цієї "сировини" нову художню якість.

Ключові слова: *байка, казка, фольклор, література, алегорія.*

Борзенко А. И. Влияние народной сказки на украинскую басню первой половины ХІХ ст. В статье отмечается, что влияние народной сказки на басню заметно в ценностных приоритетах, в повествовательной организации, на уровне сюжетов и мотивов, в специфике аллегорических образов. Опираясь на фольклорный материал, писатели подчиняли его определенному комплексу организационных принципов, создавая из этого "сырья" новое художественное качество.

Ключевые слова: *басня, сказка, фольклор, литература, аллегория.*

Borzenko O. I. Influence on Ukrainian folk tale fable of the first half of the nineteenth century. The article notes that the influence of folk tales the bike is expressed in value priorities in narrative organization at the level of plots and motifs in the specifics of allegorical images. Based on folk material, bikers subordinated its particular set of organizational principles of creating this "raw" new artistic quality.

Keywords: *fable, fairy tale, folklore, literature, allegory.*

Науковці не раз зверталися до осмислення взаємодії між фольклором та літературою [2; 3; 6], однак останнім часом це питання майже не вивчалось. Тим не менше воно не втратило своєї актуальності, особливо стосовно ключових періодів літературної історії.

Початковий етап нового українського письменства пов'язаний зі зміною літературної мови. У цей час народна розмовна мова ("жива, співуча, калинова"), адаптуючись до літературного вжитку, зазнавала радикальної трансформації — ставала "штучною", власне літературною.

Поряд із перетворенням розмовної ("фольклорної") мови на літературну відчутно змінювався статус усної народної творчості. Поступово проходив процес музеїзації фольклорних артефактів, перетворення їх із "живих" явищ на застигли записи—"експонати". За таких умов фольклор став важливим джерелом у формуванні літератури нового типу, виконуючи роль своєрідного субстрату, основи для створеного письменства. Колективний досвід, зафіксований у народній творчості, зазнав свавільного авторського втручання: він переосмислювався та набував індивідуалізації.

У перші десятиліття ХІХ ст. особливо активно розвивалася байка. Інтерес до неї був зумовлений широким засвоєнням просвітницьких суспільних практик, зорієнтованих на першочергову реалізацію виховних настанов. У силу своєї жанрової специфіки байка створювала умови для більш повного втілення дидактичних можливостей художнього слова. Вона розглядалася як важливий інструмент впливу на суспільні звичаї та сприяла актуалізації й формуванню того чи іншого комплексу стереотипів у межах пошуку громадського консенсусу.

Просвітницькі тенденції активували також зацікавлення народною культурою як простором "природи" та сферою життєдіяльності "природної людини". Настанова на соціальну реабілітацію простолюдина та його мови яскраво виявилась у літературі. Весь устрій українського народного життя поступово ставав надбанням публічної сфери. Відповідно особливої ваги в тодішній байці набули етнічні прикмети — не в останню чергу як певні маркери варіативності універсальних моральних істин. Національна специфіка

сприймалася як риса, що збагачує загальну палітру європейського байкарства.

Байка, або ж алегоричне оповідання повчального змісту, функціонувала в кількох жанрових модифікаціях. Окрім класичної байки, виділяють байку-приказку та байку-казку. Усі згадані жанрові різновиди засвідчують плідне використання фольклорного досвіду. Більшою мірою це стосується байки-казки — твору з розгорнутою оповідною частиною, у якій розважальна функція не поступається за значущістю моралістичній, а нерідко й переважає її.

Українські байкарі першої половини ХІХ ст. ефективно використовували ресурс європейського байкарства. Нерідко вони зверталися до вже апробованих тем, сюжетів, алегоричних образів. Слід відзначити, що байка як жанр не лише припускає, а й якраз передбачає залучення досвіду, набутого іншими. При цьому основним показником творчої майстерності автора виступає здатність модернізувати традиційний матеріал, вдихнути в нього нове життя. Взагалі байкарській традиції притаманне дотримання певного балансу між усталеними компонентами і новаторським пошуком. У першій половині ХІХ ст. в українській байці, як і в деяких інших жанрах, художні експерименти зосередились головним чином у сфері етнічного самопізнання й самовираження.

Неабияку роль у формуванні нової української байки відіграла народна казка. Обидва жанри припустимо вважати суміжними — такими, що засновані на використанні дуже близького або навіть тотожного матеріалу. Спільною є побутова та етнопсихологічна основа байки і казки. Казка позначена виразними національними рисами, вона відтворює життєвий устрій народу, його щоденність, особливості природного довкілля. Не дивно, що у своїх намірах “українізувати” традиційні теми й сюжети байкарі використовували елементи народної казки. У генетичних зв’язках із байкою найбільший інтерес становлять казки про тварин і соціально-побутові казки.

Найбільш відомі байки першої половини ХІХ ст. належать перу П. Гулака-Артемівського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки. Цікавими є також твори П. Білецького-Носенка, С. Писаревського, Є. Рудиковського, П. Кореницького, П. Писаревського. Всі ці байки демонструють загальну тенденцію до увиразнення власне української специфіки — не лише у відображенні побутово-етнографічного колориту, а й у відтворенні (хай і на рівні стереотипів) ментальної конфігурації укра-

їнської людини, її національного характеру. Байки згаданих авторів у цілому тяжіють до відчутного послаблення моралізаторського компоненту, натомість у них посилюється розважально-інформативний чинник.

Звичайно, в байці система поглядів на життя представлена дещо спрощено. Байкарі звертають увагу на подвійні моральні стандарти й лицемірство, викривають показну, фальшиву добропорядність сильних і вказують на беззахисність слабких. Цікаво, що поряд із цим жертва несправедливості не надто ідеалізується, хоча й одержує свою частку співчуття. Ось, для прикладу, показові рядки з відомої байки-казки П. Гулака-Артемівського: “Той дурень, хто дурним іде панам служити, / А більший дурень, хто їм дума угодити!” [5:43]. Як бачимо, той, хто постраждав від свавілля сильного, трактується не інакше як іще “більший дурень”. Такий підхід загалом близький до зафіксованого в народних казках: стосунки між людьми регулюються неписаними звичаєвими уявленнями, у яких “право сильного” визнається як даність, тож і перемогти злотворців “слабкий” здатен не через підтримку суспільних інституцій, а нерідко лише завдяки особистій енергійній діяльності, заснованій на хитрості й винахідливості. Казковому герою не личить роль пасивної жертви, а сам він не надто переймається чистотою засобів у боротьбі зі своїм супротивником. Цей дещо цинічний народний погляд, у якому пасивність не викликає співчуття, відчутно вплинув на художню практику українських байкарів, визначивши в деяких випадках амбівалентне ставлення до жертви, в якому співчуття поєднується з певним критицизмом.

В українській казці представлено народне уявлення про справедливість, не в усьому погоджене з християнськими приписами. Для казкового героя помста не є чимось забороненим: він діє за принципом “відплати ближньому тією ж монетою”. Дурити інших у казці — чи не норма, звичайно, якщо це робиться задля відновлення справедливості. Хитрість і винахідливість, як правило, виступають еквівалентом розуму, скажімо, в соціально-побутових казках “Дотепний жарт”, “Хитрий мужик”, “Як Микола був коровою”, “Багач та хлопець із села Розумовичів”, “Як солдат царя обдурив”, “Як мужик пана дурив”. Частково такий підхід перекочував і в байку, зазнавши, однак, відчутної трансформації. Він виявився в наголошуванні на вищості цінностей простонародного середовища, хай політично й безправного, але такого, що ви-

ступає носієм уявлення про справедливість, зберігаючи “правдивий” погляд на ідеал взаємин у громаді. У такій системі вартостей високо цінуються “простота” і “звичайність” як важливі індикатори людяності. Так, у байці Є. Гребінки “Пшениця” проводиться межа між двома типами впливових у громаді людей, причому позитивно оцінюються лише ті, які зберігають свою природну “простоту”: “Привів мене Господь побачить і панів: / Мов простий чоловік там інший пан сидів, / Другі, задравши ніс, розприндивившись, ходили” [4:50]. Бути “мов простий чоловік” означає відповідати певній гуманітарній нормі — це однозначно позитивна характеристика. Нерідко в байках, як і в фольклорі, визначається грань між двома світами, у яких панують різні життєві орієнтири. У байці Є. Гребінки “Рожа да Хміль” оповідач закликає персонажа з метою самозбереження всіляко уникати приятелювання з панами (“Покинь їх, хай їм цур!” [4:56]), пояснюючи все у простий спосіб: “То, сказано — пани, щоб день у день гуляли. / А ми, неграмотні, щоб хліба заробляли” [4:56].

У байках, як і в народних казках, взаємини між сильними і слабкими часто розкриваються у зв’язку з темою бідності й багатства. В обох жанрах виразним є бажання засобами сміху скомпрометувати багатія, поставити під сумнів його моральний статус. Скупості, маніакальній жадобі протиставляється ідеал поміркованого існування у злагоді з собою та оточенням. У зв’язку з цим доречно порівняти казку “Убогий та багатий” із байкою Л. Боровиковського “Скупий”, які є практично тотожними за своїм змістом. Казка розповідає про колись розважливого бідняка, який, одержавши чарівний гаманець, змінився в гірший бік: потрапив у полон своєї скупості і тим змарнував усе життя. У Л. Боровиковського зустрічаємо майже те саме, лише в більш компактному викладі: “Скупий не спав — робив, Скупий не їв — копив, / А від того... ще більш розбагатів? — Ні, околів!” [1:152].

Народна казка постійно наголошує на перевазі цінностей, що були сформовані тривалим побутованням української хліборобської традиції. Показовими є твори з промовистими назвами “Хліб і золото” та “Золота пшениця”. У них подаються розгорнуті ілюстрації до відомої максими — “золото не наситить”. Герої казок на власному досвіді переконаються, що в житті хлібороба справжню вартість становить чесна праця на своїй ниві, яка й приносить достаток: “І так вони полю-

били цю працю. Щороку сіяли золоту пшеницю й збирали добрий урожай. З того часу зажили вони заможнo. І більше раділи гарній погоді, урожаю, ніж мішку золота” [8:170]. На основі цього казкового мотиву Л. Боровиковський написав байку-приказку “Мішок з грішми”: “Голодний у степу знайшов Мішок з шагами. / Узяв — і кинув геть: — Я думав — з сухарями!” [1:144]. Прикметно, що Л. Боровиковський, можливо, більше за інших своїх колег по перу використовував у байках фольклорний матеріал. Це позначилось і на його трактуванні теми бідності й багатства, зокрема виявилось у досить неоднозначній оцінці сільської бідноти. У байках “Клим”, “Клим Голодрабенко”, “Ледащо Йван”, “Лука” без особливого співчуття зображено ледарів-злидарів: вони висміюються, зазнають доволі гострої критики.

Проблема справедливості у казках часто погоджується з викриттям зловживань у судовій системі. Суд взагалі трактується як такий, що лише імітує дотримання законності, приховуючи за процедурним порядком корисливі наміри зацікавлених осіб. Процесуальна тяганина налаштована на те, аби заплутати позивача й відповідача, змусити їх витратити максимум матеріальних ресурсів. Народний погляд зовсім не враховує, що в юридичному процесі, як правило, одна зі сторін завжди програє, а отже, залишиться ображеною й кваліфікуватиме судочинство як неправдиве. У казковій версії суд заснований на праві сильнішого або хитрішого. Для прикладу, в казках “Лисичка-суддя” і “Дві білки і лисиця” зображено суддів, які своє крутіство і корисливість приховують за зовнішньою, показною добропорядністю та діловитістю. Сформований у казці негативний стереотип судді-шахрая і загальне упереджене ставлення до судового процесу як несправедливого суттєво вплинули на українських байкарів. Для прикладу, у зв’язку з цим варто згадати хоча б такі твори, як “Ведмежий суд” Є. Гребінки, “Трак” Л. Боровиковського, “Дві Миші да Пацюк” П. Білецького-Носенка. У байках чіткіше розставлені смислові акценти, докладніше зображені етапи судочинства, але оцінки, характеристики, емоції — практично такі ж самі, як і в казках: вказується на ігнорування очевидних доказів, маніпулювання ними, використання казуїстичних формулювань і численних формальних зачіпок. Одне слово, усе це свідчить про недовіру до суду як суспільно-правової інституції, глибоко закорінену в народній свідомості і послідовно відтворювану українськими літературами.

У системі цінностей, якої дотримуються персонажі народної казки, важливою є індивідуальна свобода. Наприклад, у казці “Вовк та собака” ситій неволі протиставляється хай і не завжди передбачуване за наслідками право самому розпоряджатися своєю долею. В українських байкарів цей мотив набуває майже тотожного вираження, як скажімо, у байці П. Гулака-Артемівського “Дві пташки в клітці”, в якій, щоправда, актуалізуються конкретні алюзії, пов’язані з кріпацтвом.

Збіги у використанні художнього матеріалу між байкою і казкою помітні у висвітленні особливостей жіночої вдачі. У фольклорі зафіксовано немало текстів із промовистими назвами на кшталт “Чи можна жінкам правду казати”, “На світі є і дурніші за мою жінку”. Серед байкарів найбільше уваги “жіночій” темі приділив Л. Боровиковський, зокрема в творах “Мої куми”, “Свій дім — своя воля”, “Прокопова жінка”, “Хомиха”, “Жіночий язичок”, “Хомина жінка”, “Грицькова жінка”. Ось, для прикладу, оповідна частина однієї з цих байок: “Хому та кашель злий напав. / Хома від кашлю захворав; / Хомиха, плачучи, просила майстра Мину / Мерщій Хомі зробити домовину” [1:179]. Мораль добре погоджується з фабулою: “Як добру жінку не любити, / Що чоловікові уміє угодити?!” [1:179]. Стереотипи, зафіксовані в казках, у цілому збережені українськими байкарями, хоча вони дещо пом’якшуються, оцінки стають більш коректними, значно увиразнюється авторська відсторонено-іронічна позиція. Можна припустити також, що окремі стереотипні історії є адаптованими варіантами оповідок книжного походження “про злих жінок”, що поширювались у нашій словесності в давніх перекладних збірниках.

Традиційне коло байкарських сюжетів і мотивів під впливом народної казки зазнало деяких змін. У байці, як і в казці, часто використовуються побутові сюжети з наявністю чогось незвичайного. Водночас казкові сюжети байкарями переосмислюються, нерідко в них спостерігається контамінація мотивів різного походження. Окремі казкові мотиви виявляють особливу продуктивність. Скажімо, мотив “хотів зробити собі краще, а зробив лише гірше” був досить ефективно використаний байкарями. До нього зверталися П. Білецький-Носенко (“Мірошник”), П. Гулак-Артемівський (“Солопій та Хівря, або Горох при дорозі”, “Батько та Син”), Л. Боровиковський (“Горох”), Є. Гребінка (“Цап”, “Ворона і Ягня”) та інші автори.

Значною мірою під впливом народної казки зазнали корекції алегоричні образи українських байок. Вже сама по собі заміна побутового тла суттєво впливає на алегоричний образ. З одного боку, байкарі, як правило, уникають використання екзотичних для українського читача алегорій. З другого, під впливом казок про тварин деякі образи тлумачаться подвійно. Приміром, вовк може позначати не лише хижака, а й довірливого простака-невдачу — відповідно до казкової версії. Так, алегоричний образ байки Є. Гребінки “Вовк і Огонь” дуже подібний до героя народної казки “Лисичка-сестричка і вовк-панібрат”. Національна зумовленість образів байок особливо помітна в тих випадках, коли замість власне алегорій використовуються схематичні постації людей. Тут також досить плідно залучено ресурс соціально-побутової казки. Окреслена тенденція найбільш виразно виявилась у творчості Л. Боровиковського та Є. Гребінки.

Вплив народної казки позначився на оповідній організації байок, найяскравіше — у використанні форм, безпосередньо зорієнтованих на слухача. У багатьох байках наявний образ оповідача, який прямо звертається до уявних слухачів — таким чином у літературному творі імітується ситуація усної комунікації (“Школяр Денис”, “Рожа да Хміль”, “Пшениця” Є. Гребінки, “Свиня і трояндник” С. Писаревського). Оповідач апелює до спільного етнокультурного досвіду, виділяючи українського читача як привілейованого, формуючи і підтримуючи атмосферу довірливого спілкування. В образі оповідача яскраво виявляються національні особливості гумору, різного роду стереотипи, українські ментальні риси. Іноді збіги в оповідній організації казки і байки можна спостерегти навіть на рівні сталих формул. Для прикладу, початок байки Є. Гребінки “Грішник”: “В далекій стороні, в якій, про те не знаю...” [4:65] — це формулювання правомірно трактувати саме як виразну “казкову” алюзію.

Одне слово, вплив народної казки на байку першої половини ХІХ ст. є незаперечним. Він виявляється по різному: у ціннісних пріоритетах, в оповідній організації, на рівні сюжетів і мотивів, у специфіці алегоричних образів. Казка забезпечувала байкарів важливим ресурсом етнопсихологічного характеру, допомагала сформулювати те, що визначають як національний колорит. У свою чергу українські байкарі у творчих пошуках максимально плідно використовували потенціал народної казки. Спираючись на різномірний матеріал, запозичений із різних джерел, насамперед

фольклорних, байкарі підпорядковували його певному комплексу організаційних принципів, створюючи із цієї «сировини» нову художню якість.

Порівняння байки з народною казкою дозволяє також розкрити «політес» доби: умін-

ня сказати, щоб не образити, виявити межі застосування іронічно-гумористичного слова та особливу «майстерність натяку», прийняті в тодішньому суспільстві. Цей вельми цікавий аспект може скласти перспективу майбутнього дослідження.

Література

1. Боровиковський Л. І. Твори / Левко Боровиковський. — К. : Рад. письменник, 1957. — 283 с.
2. Гончар О. І. Просвітительський реалізм в українській літературі: жанри та стилі / О. І. Гончар. — К. : Наук. думка, 1989. — 174 с.
3. Гончар О. І. Українська література передшевченківського періоду і фольклор / О. І. Гончар. — К. : Наук. думка, 1982. — 312 с.
4. Гребінка Є. П. Поетичні твори / Євген Гребінка. — К. : Рад. письменник, 1959. — 296 с.
5. Гулак-Артемівський П. П. Поезії / Петро Гулак-Артемівський. — К. : Дніпро, 1989. — 262 с.
6. Калениченко Н. Л. Українська література ХІХ ст.: напрями, течії / Н. Л. Калениченко. — К. : Наук. думка, 1977. — 313 с.
7. Українські народні казки. — К. : Дніпро, 1987. — 494 с.
8. Українські народні казки. — Сімферополь : Таврія, 1990. — 176 с.